

Arkadiusz Machniak¹

Dyplomata. Żołnierz. Literat. Hrabia Franciszek Xawery Pułowski w świetle dokumentów komunistycznego aparatu represji

Streszczenie

Hrabia Franciszek Xawery Pułowski urodził się we Francji 16 czerwca 1875. Studiował prawo, filozofię i historię sztuki. Posługiwał się biegle sześcioma językami. W trakcie I wojny światowej został aresztowany w Rosji. W wyniku zabiegów wpływowych przyjaciół w 1918 r. zwolniono go z niewoli po osobistej decyzji szefa WCzK Feliksa Dzierżyńskiego. Po zakończeniu I wojny światowej uczestniczył w obradach konferencji pokojowej w Wersalu. Do 1923 r. pełnił służbę w dyplomacji. Był przeciwnikiem Józefa Piłsudskiego i jego obozu politycznego. Po zwolnieniu ze służby wojskowej i dyplomatycznej działał aktywnie jako literat, publicysta i społecznik. Prowadził równocześnie intensywne życie towarzyskie. W trakcie II wojny światowej mieszkał w Krakowie. W latach 1945–1950 był wiceprezesem Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych. Pracował jednocześnie jako tłumacz przysięgły przy Sądzie Okręgowym w Krakowie oraz jako lektor na Akademii Górniczo-Hutniczej, Uniwersytecie Jagiellońskim i Politechnice Krakowskiej. Pomimo niepewnych politycznie czasów Pułowski prowadził po 1945 r. krakowski salon, w którym bywali artyści, dziennikarze, sportowcy, żołnierze oraz jego studenci z krakowskich uczelni wyższych. Słynął z tego, iż dzięki swoim krewnym mieszkającym za granicą dysponował w swoim domu wyśmienitą kawą i rzadkimi w powojennych latach rarytasami, takimi jak figi czy ananasy. Był przedmiotem zainteresowania komunistycznych organów bezpieczeństwa, między innymi ze względu na kontakty międzynarodowe oraz posiadaną kolekcję dzieł sztuki.

Słowa kluczowe: ziemiaństwo, hrabia, dyplomacja, żołnierz, inwigilacja

¹ Dr Arkadiusz Machniak, Instytut Nauk o Polityce, Kolegium Nauk Społecznych, Uniwersytet Rzeszowski, al. mjr. W. Kopisto 2a, 35-959 Rzeszów, e-mail: amur5@tlen.pl; nr ORCID: 0000-0002-8092-9973.

Wprowadzenie

Do początku lat 90. ubiegłego stulecia badania naukowe nad dziejami polskiego ziemiaństwa w XIX oraz XX w. nie były realizowane w takim stopniu, jak prace nad historią pozostałych warstw społecznych. W prowadzonych badaniach dominowały tematy związane przede wszystkim ze strukturą wielkiej własności ziemskiej i działalnością polityczną ziemiaństwa. Sporadycznie publikowane były prace dotyczące aspektów ekonomicznych i społecznych (Caban, Markowski 1993: 5). Ziemiaństwo jest pojęciem wielopłaszczyznowym o treści zmieniającej się na przestrzeni dziejów. Język staropolski tłumaczył „ziemiaństwo” jako uprawę ziemi lub gospodarstwo rolnicze, a „ziemianin” był kimś, kto uprawiał ziemię. Następnie pojęcie to ewaluowało w kierunku „szlachty posesjonatów” (Kwilecki 1998: 11). W katalogu wielu analogicznych pojęć i cech charakteryzujących ziemiaństwo za jeden z istotniejszych zbiorów wspólnych wartości można uznać: własność ziemską, wychowanie i edukację, pozycję społeczną, wpływy polityczne, rodzinę i życie codzienne, światopogląd i kultywowane zwyczaje religijne oraz szlachectwo (Grelhoff 2016: 13).

W powojennej prasie pozostającej na usługach obozu komunistycznego kreowany był wizerunek ziemianina-reakcjonisty, zdolnego do bratobójczej zbrodni w imię zachowania prywatnego stanu posiadania. Prasa lansowała tezę o konfrontacji „obozu demokracji” z „kliką obszarniczo-kapitalistyczną” oraz apelowała o zniszczenia reakcji i jej podstawy materialnej („Rzeczpospolita”: 15 X 1944).

Autor niniejszego tekstu nie podejmuje szczegółowych badań nad dziejami polskiego ziemiaństwa w XX w. Swoją uwagę poświęca wybranemu przedstawicielowi tej warstwy społecznej, przyjmując jako kryterium zainteresowania nie tylko jego pochodzenie, ale głównie styl życia, utrzymywane kontakty, światopogląd i przekonania polityczne. Kryteria te umożliwiły postawienie kilku pytań badawczych: Co spowodowało, że Franciszek Xawery Pusłowski znalazł się w kręgu zainteresowania komunistycznych organów bezpieczeństwa Polski stalinowskiej? Jakie przesłanki stanowiły podstawę do rozpracowania operacyjnego jego osoby przez komunistyczny aparat represji?

Artykuł został opracowany na podstawie materiałów źródłowych wytworzonych przez Urząd Bezpieczeństwa w latach 1945–1956 oraz dostępnej krajowej literatury. Tekst poza wstępem i zakończeniem zawiera dwa główne rozdziały. W pierwszym scharakteryzowano pochodzenie społeczne, edukację i karierę zawodową Pusłowskiego do roku 1945; w drugim zaś etap jego życia przypadający na lata Polski komunistycznej.

„Sawa” w latach Polski pod zaborami, w okresie międzywojnia i pod okupacją niemiecką

Rodziny ziemiańskie, żyjące według etosu wywodzącego się z tradycyjnych obyczajów i zasad, były specyficznym i nigdy potem niezastąpionym środowiskiem w polskiej społeczności wiejskiej. Stanowiły z pewnością jej zaplecze inteligenckie. Ziemianie edukowali włóścian w zakresie prowadzenia gospodarki rolnej. Posiadłości ziemiańskie często spełniały funkcję centrów kultury i nauki (Gałęziowski 2015: 144).

Rodzina Pusłowskich była związana z Krakowem od lat 70. XIX w. Jej antenaci wywodzili się ze środowiska arystokratyczno-ziemiańskiej inteligencji, cechującej się wyrafinowanym gustem i znacznie odbiegającym od prostej egzystencji stylem życia. Ich posiadłości pełne były dzieł sztuki, takich jak obrazy, rzeźby, ceramika itp. Pusłowscy dorobili się imponującego kapitału dzięki udanym mariażom i racjonalnym inwestycjom finansowym. Dysponowali odpowiednim kapitałem, czego potwierdzeniem były ich trzy główne rezydencje: w Pieskach Wielkich (Piaskach Starych), dawnym majątku zlokalizowanym w okolicach Jeziora Czarnego na Polesiu, w Albertynie koło Słonimia oraz w Czarkowach na Kielecczyźnie (Bocheńska 2016: 107–108).

Franciszek Xawery Pusłowski urodził się we Francji 16 czerwca 1875 r. w miejscowości Sévres Ville d’Avray pod Paryżem. Rodzice oraz jego bliscy nazywali go zdrobniale: „Sawą”, „Sawuńcem”, „Sawuniem”. W latach późniejszych pisano do niego per „kochany Sawunio” czy też „Mon Cher Sawa”. Staraniem rodziców otrzymał gruntowne domowe wykształcenie. Od wczesnej młodości uczono go języków obcych, którymi posługiwano się w rozmowach w domu Pusłowskich. W wieku pięciu lat potrafił już czytać i pisać. Jako młodzieniec pobierał nauki w renomowanym Gimnazjum im. Jana III Sobieskiego w Krakowie, gdzie uzyskał świadectwo dojrzałości (Chwalba 2015: 44–45).

Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości „Sawa” w 1894 r. rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie pobierał naukę przez cztery lata. Studiów jednak nie skończył, podobnie jak nie ukończył uniwersytetu w Berlinie, gdzie studiował filozofię i historię sztuki. Pomimo braku dyplomu uniwersyteckiego Pusłowski uzyskał na tych uczelniach rozległą wiedzę i kompetencje w zakresie nauk prawnych i humanistycznych. Jego życiorys do chwili wybuchu I wojny światowej nie zawiera żadnych imponujących szczegółów (Chwalba 2015: 47). Nie był to wszakże dla „Sawy” czas stracony, jak bowiem uważa Andrzej Zybala: „wiek XIX miał wpływ na oblicze naszej umysłowości, ponieważ kształtowały się wówczas istotne cechy polskiej inteligencji czy

warstw wykształconych, głównie o szlacheckim rodowodzie” (Zybała 2017: 115).

Wybuch I wojny światowej skutkowałam poważnymi zmianami w życiu Pusłowskiego. Mimo że formalnie był oficerem kawalerii armii carsko-węgierskiej, na polecenie starszego brata, Władysława, biorącego udział w działaniach wojennych, Franciszek Xawery pozostał na straży majątku w Czarkowcach. We wrześniu 1914 r. został aresztowany przez wojsko carskie i osadzony pod zarzutem szpiegostwa w twierdzy w Dęblinie, a następnie w warszawskim Arsenale. Dzięki zabiegom wpływowych przyjaciół Pusłowski pomimo wyroku śmierci został skazany w konsekwencji na internowanie w Rosji (Chwałba 2015: 53–54).

W perspektywie śmierci na wojnie brata Władysława wydaje się, że decyzja Franciszka Xawerego o niewstąpieniu do wojska w 1914 r. była słuszna. Podobnie zresztą zachowała się część ziemiaństwa polskiego. Jak zauważa Marek Przeniosło, „w początkowym okresie trwania konfliktu zbrojnego duża część ziemian zajęła postawę neutralną” (Przeniosło 2001: 4).

Wydarzenia z 1917 r. miały istotny wpływ na pobyt internowanego w Rosji Pusłowskiego. Tym razem o jego uwolnienie zabiegali nie tylko wpływowi przyjaciele mający dobre znajomości m.in. u „czerwonego hrabiego” Gieorgija Cziczerina, ale również dyplomaci amerykańscy i niemieccy znający rodzinę Pusłowskich. Ich starania doprowadziły do podjęcia osobistej decyzji przez szefa WCzK Feliksa Dzierżyńskiego w sprawie uwolnienia Polaka. Rodzina Pusłowskich była znana w szlacheckiej rodzinie Dzierżyńskich – pojawiły się domniemania, że Dzierżyński znał Pusłowskiego z okresu swojego życia w Krakowie. To właśnie „Krwawy Feliks” uwolnił Pusłowskiego z aresztu oraz wyraził zgodę na jego wyjazd z Rosji w 1918 r. (Chwałba 2015: 61).

I wojna światowa poważnie zachwiała ładem światowym. Była przyczyną jego dekompozycji i zwiastunem upadku przestarzałego układu politycznego w Europie. Wybuch konfliktu zniweczył panujące stosunki międzynarodowe, dając początek przemianom w polityce światowej XX w. Nowa sytuacja budziła nadzieje w narodzie polskim, którego aspiracje niepodległościowe przed wybuchem konfliktu mocarstwa zaborcze postrzegały w kategorii politycznych fantazji i mało realnych iluzji (Cichosz 2013: 179). Dla Pusłowskiego koniec I wojny światowej był początkiem przygody z polityką i dyplomacją.

W listopadzie 1918 r. Pusłowski rozpoczął służbę dla Rzeczypospolitej Polskiej. Ponownie zaciągnął się do wojska w stopniu porucznika, służył w 8 Pułku Ułanów im. ks. Józefa Poniatowskiego jako adiutant gen. Emila Gołagowskiego. W pułku tym nie zagrzał jednak zbyt długo

miejsca. Ze względu na kompetencje, głównie znajomość języków obcych, skierowano Pusłowskiego do dyplomacji. Pełnił rolę tłumacza przy Komisji Międzysojusznicy w Cieszynie. Następnie w kwietniu 1919 r. oddelegowano go jako tłumacza premiera Ignacego Jana Paderewskiego, przebywającego w Paryżu na konferencji pokojowej, na której ważyły się m.in. losy odrodzonej Polski (Chwalba 2015: 64).

Pracownikom służby dyplomatycznej od samego początku odrodzonej Polski stawiano wysokie wymagania w zakresie wykształcenia. Pod koniec 1918 r. utworzono w Ministerstwie Spraw Zagranicznych komisję weryfikacyjną, która oceniała predyspozycje do pracy w dyplomacji – preferowano głównie ukończenie prawa, szkoły nauk politycznych albo akademii konsularnej, jak również dobrą znajomość przynajmniej trzech języków obcych. Kryteria te sprzyjały reprezentantom ziemiaństwa i innych bogatszych grup społeczeństwa polskiego. Młodzież ziemiańska zazwyczaj studiowała na uczelniach zagranicznych, np. uniwersytetach niemieckich czy też szwajcarskich, zdobywając wykształcenie prawnicze (Dawgiało 2002: 138). Po podpisaniu traktatu w Wersalu 28 czerwca 1919 r. Pusłowski w dalszym ciągu towarzyszył premierowi I. Paderewskiemu jako oficer łącznikowy. Stanowisko to pełnił do dymisji gabinetu Paderewskiego w grudniu 1919 r. (Chwalba 2015: 66).

Po morderstwie pierwszego prezydenta RP Gabriela Narutowicza, drugim prezydentem RP został wybrany w dniu 20 grudnia 1922 r. Stanisław Wojciechowski (Kozyra 2018: 124). W 1922 r. Pusłowski uzyskał rekomendacje ze strony gen. Władysława Sikorskiego i objął stanowisko szefa Kancelarii Wojskowej oraz zastępcy adiutanta generalnego Prezydenta RP. Nie były to wszakże dobrze płatne stanowiska i Pusłowski wielokrotnie korzystał z prywatnych finansów, aby się utrzymać. Kierował się głównie zrozumieniem potrzeb polskiej dyplomacji i poczuciem służby oraz misji. Jednocześnie oba stanowiska były dla niego znaczącym honorem i wyróżnieniem (Chwalba 2015: 73).

Postawa Pusłowskiego była odbiciem pewnych poglądów panujących w jego środowisku. Jak twierdził Kazimierz Fudakowski w 1921 r., „Jakim cię widzą, takim cię piszą, a chciałoby się powiedzieć – jakim cię słyszą, takim cię piszą za granicami kraju (...). Stąd też związek, jaki zachodzi pomiędzy zagadnieniami zewnętrznymi państwa a polityką jego wewnętrzną, jest ścisły. Ładem wewnętrznym, systemem rządów opartych na prawach zrozumiałych dla zachodu, kraj nasz wprowadzimy do rodziny europejskich narodów” (Feduszka 2020: 26).

Wydarzenia w Krakowie z jesieni 1923 r. skutkowały zakończeniem aktywności publicznej Pusłowskiego. Stanowiły jednocześnie odbicie polaryzacji życia politycznego w Polsce. Pusłowski nie ukrywał swoich

opinii dotyczących rozruchów inicjowanych przez robotników, użycia wojska do tłumienia zamieszek, ataku obozu piłsudczyków na rząd Chjeno-Piasta, niechęci do legionistów i socjalistów, prywatnej animozji i publicznej krytyki Józefa Piłsudskiego. Poglądy te spowodowały dymisję Pusłowskiego z zajmowanych stanowisk (Chwalba 2015: 77–78).

Można stwierdzić, że spośród ziemian-dyplomatów były osoby wybitne i mniej znaczące, o różnym stopniu zasług, intrygujące lub mniej barwne. Próby ich jednoznacznej oceny mogą być trudne. Ocena taka byłaby też subiektywna, gdyż nie każdy człowiek może znaleźć się w sytuacjach, w których jego kwalifikacje okazały się skuteczne (Dawgiało 2002: 141).

W marcu 1924 r. Pusłowski, będąc w stopniu majora, przeszedł do rezerwy kadrowej. Natomiast dopiero w 1935 r. został zwolniony w wieku 60 lat z powszechnego obowiązku służby wojskowej. W dalszym ciągu utrzymywał jednak kontakty ze środowiskami wojskowymi. W 1924 r. z jego inicjatywy rozpoczęto zbiórkę na rzecz budowy grobowca poległych ułanów, w 1937 r. działał w Komitecie restaurującym pomnik ks. Józefa Poniatowskiego w Lipsku, w 1938 r. uczestniczył w pracach komitetu budowy domu ludowego ułanów w powiecie Podhaje, w 1939 r. był członkiem komitetu zbierającego środki finansowe na zakup karabinu maszynowego dla 8 Pułku Ułanów im. ks. Józefa Poniatowskiego (Chwalba 2015: 83).

Po 1924 r. Pusłowski wycofał się z czynnego życia politycznego. Nie uważał się za polityka i nie chciał być tak postrzegany. Był głównie osobą zaangażowaną w życie publiczne, w tym obywatelskie. Publikował teksty do różnych gazet, np. „Głosu Narodu” czy innych tytułów o podobnej orientacji. Recenzował sztuki teatralne wystawiane np. w teatrze Bagatela, pisał teksty o wybitnych artystach, m.in. o Jacku Malczewskim, który był jego przyjacielem, tworzył publikacje o zabytkach Krakowa, a także teksty o wydarzeniach sportowych: zawodach tenisowych, wioślarskich i automobilowych. Należał do wielu stowarzyszeń, klubów sportowych i instytucji kościelnych. W wielu z nich pełnił funkcje prezesa, wiceprezesa czy też członka zarządu (Chwalba 2015: 86–87).

W XIX w. w obyczajowości polskiej miały swoją tradycję salony literacko-naukowe. Organizowane były w formie regularnych spotkań towarzyskich w prywatnych majątkach. W pierwszej połowie XIX w. nawiązywały w swej idei do salonu epoki stanisławowskiej, w którym nie było ostrych granic między literaturą, sztuką, książką a literacką zabawą (Koredczuk, Koredczuk 2016: 404). Od połowy XIX w. analogiczne spotkania zaczęła organizować nowa warstwa społeczna – inteligencja. Stanowili ją obywatele gruntownie wykształceni, obcy światowo, władający obcymi językami, dobrze posługujący się piórem (tamże: 405). W XIX w.

modne stały się salony towarzyskie organizowane przez arystokrację. Zwykle były miejscem spotkań stałego grona osób. Nowy gość musiał być anonsovany i wprowadzony przez stałego bywalca. Po 1918 r. „otwarte salony towarzyskie” sukcesywnie zanikały, a ich zadania przechodziły na salony i kawiarnie artystyczno-literackie (Karolczuk 2004: 401).

Po I wojnie światowej nie mniej sławny niż sam Pusłowski był jego salon, który prowadził on w Krakowie przy ul. Andrzeja Potockiego 10. By móc rywalizować z innymi salonami, Pusłowski postawił na styl i oryginalność. Swoich gości zapraszał na śniadania, podwieczorki i obiady. Organizując spotkania, szczególną uwagę przywiązywał do menu, które, jak przyznawali zapraszani goście, było wyjątkowo wyrafinowane. Pomimo trudnej sytuacji po 1918 r. i w latach późniejszych, np. w okresie kryzysu gospodarczego, Pusłowski dzięki majątkowi w Czarakowach posiadał imponujące zapasy żywności. Hrabia zapraszał gości z okazji różnych uroczystości, ale i bez okazji, zawsze bardziej dbając o jakość spotkań niż dostatek jedzenia czy trunków. Lista bywalców salonu Pusłowskiego obejmowała rody jego sfery: Radziwiłłów, Czartoryskich, Potockich, Lubomirskich, Wielopolskich, Sapiehów i Tyszkiewiczów. Nie brakowało krakowskiej inteligencji z uczelni wyższych, przedstawicieli administracji, Kościoła, świata kultury, sztuki, sportu i wojska. Salon odwiedzali dyplomaci i zagraniczni arystokraci. W towarzystwie tym dyskutowano o bieżących wydarzeniach. Pusłowski był głównym moderatorem tych spotkań i w wielu wypadkach jego zachowanie, monologi i dyskusje stawały się tematem komentarzy i uznania w sferach towarzyskich Krakowa (Chwalba 2015: *passim*).

Ziemianie polscy nie byli środowiskiem jednolitym. Dzieliły ich różnice majątkowe, ale również stosunek do kultury i nauki. Zarówno wśród posiadaczy wielkich majątków, jak i pomiędzy właścicielami skromnych dóbr znajdowali się Polacy o szerokich horyzontach intelektualnych, którzy do edukacji, nauki i kultury przykładali istotną uwagę (Kita 2018: 104).

Znaną pasją Pusłowskiego była literatura. Zazwyczaj sięgał do literatury pięknej, zwłaszcza do poezji. Z racji bardzo dobrej znajomości sześciu języków obcych swobodnie korzystał z literatury zagranicznej w oryginale. Jako poeta zadebiutował w wieku 18 lat. W następnych latach wielokrotnie publikował swoje wiersze w wielu cenionych czasopismach literackich, np. w „Museionie” czy też dzienniku „Głos Narodu” znanym z katolickiego profilu (Chwalba 2015: 138–139).

Franciszek Xawery, jako spadkobierca dużej fortuny, był też ostatnim dziedzicem kolekcji dzieł sztuki i pamiątek, których historia sięga XVIII w. (Bocheńska 2016: 123).

Zajmował się ponadto tłumaczeniem literatury zagranicznej. Przekładał Poego, Hugo, Verlaine czy też Rimbaud. Jako prezes Polsko-Szwedzkiego Towarzystwa pasjonował się kulturą i literaturą północnego sąsiada Polski. Uprawiał krytykę literacką, nie ukrywając swoich poglądów. Mocno angażował się w ówczesne spory i debaty literackie oraz ideowe. Zazwyczaj krytykował poglądy libertyńskie, nurty socjalizujące i komunizujące (Chwalba 2015: 141).

W konsekwencji klęski w kampanii wrześniowej 1939 r. zachodnia i środkowa część ziem polskich została zajęta przez wojska niemieckie. Ziemie wschodniej Polski znalazły się pod okupacją wojsk radzieckich. Obszar Polski został podzielony na strefy wpływów dwóch agresorów, co było konsekwencją układu Ribbentrop–Mołotow (Gąsiorowski 2010: 41).

Już 1 września 1939 r. Pusłowski podjął decyzję o pozostaniu w Krakowie. Krytycznie ustosunkował się do ucieczki władz miasta i wielu swoich wpływowym przyjaciół. Mocno zaangażował się u boku kardynała Adama S. Sapiehy, metropolity krakowskiego, w działalność Obywatelskiego Komitetu Pomocy, który wspierał w latach okupacji mieszkańców Krakowa. W dalszym ciągu, aczkolwiek w nieco ograniczonej realiami okupacji formie, prowadził salon, w którym toczono debaty o sytuacji wojennej. Salon Pusłowskiego był enklawą normalności w latach okupacji. Taka forma spotkań przetrwała w salonie do końca 1944 r. (Chwalba 2015, *passim*). Trzeba zaznaczyć, że tematyka polityczna nie była jedyną, jaką omawiano w salonach działających w realiach okupacyjnych. Organizowano w nich również nielegalne wieczory literackie i poetyckie. Licznych poetów gościł też w swoim salonie Pusłowski (Chwalba 2005: 334). Podczas okupacji jednym z głównych źródeł utrzymania Pusłowskiego miały być korepetycje z języka greckiego oraz łaciny (AIPNOKr, 010/210: 73).

Powojenny krakowski społecznik. W Polsce stalinowskiej i w zainteresowaniu aparatu bezpieczeństwa

Po zwycięstwie koalicji antyhitlerowskiej w działaniach wojennych w 1945 r. Polska znalazła się w nowej sytuacji geopolitycznej. W efekcie umów zawartych w Jałcie i Poczdamie powojenna Europa została podzielona na dwie strefy wpływów. Polska, podobnie jak Bułgaria, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Albania, Jugosławia i wschodnie Niemcy, a częściowo także Austria, znalazła się pod dominacją ZSRR. Całemu temu blokowi narzucono komunistyczną dyktaturę (Marecki, Musiał 2007: 6).

Po zakończeniu wojny w Krakowie pozostało kilka tysięcy cudzoziemców. Wiosną 1945 r. władze miasta wydały decyzję nakazującą cudzoziemcom opuszczenie miasta. Obcokrajowcy, którzy pomimo tej decyzji pozostali w Krakowie lub przybyli do niego, zostali objęci ścisłą kontrolą. Postrzegano ich tam jako tzw. element wywrotowy. Do miasta wracali też jego byli mieszkańcy rozproszeni po Polsce i różnych częściach świata (Chwalba 2004: 9–10). Sytuacja ta generowała w ocenie organów bezpieczeństwa zagrożenia dla ustroju kraju oraz władz „demokratycznej Polski”. W latach 1944–1948 r. Urząd Bezpieczeństwa ukierunkował swoje zainteresowania i działania na ugrupowania negatywnie ustosunkowane do ustroju komunistycznego. Natomiast po 1948, przy założeniu teorii rozgałęzionych spisków, próbował inwigilować całe społeczeństwo (Friszke 2003: 203).

Pusłowski, ze względu na pochodzenie społeczne, służbę w dyplomacji, kontakty towarzyskie i rodzinne, działalność społeczną, światopogląd, powiązania z Kościołem katolickim oraz krążące o nim opinie, był klasycznym wręcz przykładem osoby potencjalnie podejrzanej i obiektem rozpracowania operacyjnego przez UB. Zainteresowanie Pusłowskim ze strony organów bezpieczeństwa trwało w zasadzie do końca jego życia. Obserwacje prowadzono przy użyciu wszystkich możliwych form i metod pracy operacyjnej, ale co należy zaznaczyć, przynosiły one raczej dyskusyjne efekty. Zdaniem autora niniejszego tekstu zarzuty, jakie wysuwał UB wobec osoby Pusłowskiego, tj. o działalność szpiegowską na rzecz obcego wywiadu, nie zostały w dokumentach tej służby w żaden sposób potwierdzone. Pusłowski albo więc szpiegiem nie był, albo funkcjonariusze UB prowadzili swoje czynności w sposób tak dyletancki, że tej misternej gry nie byli w stanie udowodnić.

W połowie 1946 r. UB uzyskał doniesienie agenturalne na temat Pusłowskiego. Analiza tego materiału prowadzi do wniosku, że było ono nader ogólne i w żaden sposób nie wskazywało na działalność szpiegowską. Zawierało jednak informacje, które niejako „z założenia” predestynowały Pusłowskiego do dalszego zainteresowania ze strony komunistycznego aparatu represji. Według agenta o pseudonimie „Zawilski” Pusłowski był byłym oficerem wojska austriackiego sprzed 1914 r. Oceniony został jako osoba bardzo znana w kręgach towarzyskich Krakowa. Przed 1939 r. pełnił różne funkcje rządowe, głównie utrzymywał kontakty służbowe z cudzoziemcami, ze względu na dobrą znajomość języków obcych. Cechował się wysoką kulturą osobistą i wiedzą ogólną. Prywatnie po II wojnie światowej Pusłowski stał się odludkiem. Z dokumentów operacyjnych UB wynika, że otaczał się głównie młodymi mężczyznami ze względu na swe skłonności homoseksualne (AIPNOKr, 010/210:15).

Rok później kolejny agent UB donosił, że Pusłowski negatywnie ocenia komunistyczny rząd w Polsce i narzeka, iż ten rząd zabrał mu rodzinny majątek, podobnie jak to uczynili Niemcy podczas zaborów (AIPNOkr, 010/210:17).

W 1949 r. UB odnotował jego kontakty z konsulem brytyjskim w Katowicach, gdyż według tej służby miał on być dobrym znajomym konsula o nazwisku Scott (AIPNOkr 010/210: 61). Był również osobą, która według informatorów UB kontaktowała się z cudzoziemcami przybywającymi do Krakowa i arystokratami, którzy opuścili Polskę (AIPNOkr, 010/210: 62). Zainteresowanie Pusłowskim ze strony UB miało skłonić go do planowania opuszczenia kraju. Został jednak oszukany przez osobę, która miała pośredniczyć w tych zabiegach i wyłudziła od niego sporą sumę pieniędzy (AIPNOkr., 010/210: 38).

W 1949 r. Pusłowski, jako figurant sprawy operacyjnej o kryptonimie „Truteń”, scharakteryzowany został w roli osoby wrogo ustosunkowanej do ówczesnej rzeczywistości Polski. Powodem tego było jego arystokratyczne pochodzenie. Według UB Pusłowski utrzymywał się głównie z pracy lektora języków obcych. Nawiązał kontakty z konsulem brytyjskim w Katowicach i prowadził korespondencję z cudzoziemcami (AIPNOkr, 010/210: 65). Dalsze działania UB skutkowały pozyskaniem informacji o pomocy w wyjeździe z Polski, jakiej udzielił Pusłowski kilku zakonnikom, i o jego zaangażowaniu w działalność UNRRA (AIPNOkr, 010/210: 3).

Prowadzono perlustrację korespondencji Pusłowskiego, licząc na uzyskanie informacji potwierdzających jego działalność szpiegowską. Efekty tych czynności nie były zadowalające, gdyż uzyskiwano informacje tak mało znaczące, jak skierowane do niego prośby o pomoc w leczeniu choroby (AIPNOkr., 010/210: 34). Za dyskusyjne z punktu widzenia operacyjnego można uznać informacje o zakupach przez Pusłowskiego elementów mebli, tapicerki oraz innych przedmiotów do swojego domu (AIPNOkr., 010/210: 32).

W 1951 r. UB charakteryzował Pusłowskiego jako osobę, która „moralnie” nie budziła większych zastrzeżeń pod względem politycznym. Nie notowano jego żadnej aktywności w tym zakresie. Jego kontakty towarzyskie postrzegane były jako ograniczone i związane z pracą w charakterze lektora języków obcych na UJ, Akademii Górniczo-Hutniczej, Politechnice Krakowskiej i Sądzie Okręgowym w Krakowie. Ustalono, że stałym kontaktem Pusłowskiego i bliską znajomą pozostała jego współlokatorka Kazimiera Wielopolska (AIPNOkr., 07/544. t. 3: 79). Agencja UB uzyskiwała informacje o ostrożnym sposobie bycia Pusłowskiego, który w towarzystwie osób trzecich zaznaczał, że w obecnych cza-

sach ludzie wzajemnie na siebie donoszą. Jako ciekawe oceniono jego krytyczne wypowiedzi na temat Francji, Anglii i USA, które nie dotrzymały obietnic sojuszniczych wobec Polski (AIPNOkr., 07/544, t. 3: 83).

W 1952 r. UB wezwał Puśłowskiego na rozmowę, która dotyczyła zbliżających się wyborów. W jej trakcie zobowiązał się on do powstrzymywania się od krytycznych wypowiedzi na temat wyborów i podpisał zobowiązanie o przestrzeganiu obowiązujących przepisów prawa (AIPNOkr., 07/544, t. 3: 80–81). Jak zaznaczono powyżej, Puśłowski praktycznie do końca życia pojawiał się w materiałach operacyjnych UB/SB czy to w formie zapytań (sprawdzeń), czy poleceń o poinformowaniu o charakterze posiadanych materiałów archiwalnych (AIPNOkr., 00142: *passim*).

Po ewakuacji z Krakowa władz niemieckich w mieście wznowiły działalność polskie stowarzyszenia i instytucje. Początkowo władze nie ingerowały w ich skład i personalia. Z czasem zaczęło się to zmieniać. Pewne stowarzyszenia zostały zamknięte, w innych dokonano zmian statutowych. Puśłowski wznowił swoją działalność społeczną. Bywał na zebraniach i spotkaniach, wyróżniając się błyskotliwością wystąpień. Charakteryzowała je staroświecka forma, ale też klasyczna polszczyzna i kultura języka. Zawsze był stosownie ubrany, swoim wyglądem chciał bowiem zaznaczyć, że pomimo biedy i reżimu politycznego trzeba zachować kulturę i elegancję w ubiorze i stylu bycia. Ubierał się dość nieszablonowo, co w powojennym Krakowie robiło spore wrażenie. Był rozpoznawany z daleka jako specyficzna „postać krakowska”. Uchodził w powojennych latach za jednego z miejscowych oryginałów i przedstawicieli zanikającej, ale barwnej przedwojennej bohemy. Bardzo dbał o zdrowie, sporo spacerował, jeździł na rowerze i pływał. Był widywany w wielu miejscach Krakowa, głównie w restauracjach, a jego ulubionym miejscem był klub „Pod Jaszczurami”. W latach 60. bardzo podupadł na zdrowiu. Swoich gości zazwyczaj przyjmował w domu, siedząc w łóżku. Jak zawsze jednak był ubrany elegancko i niestandardowo. Zapamiętał długą białą brodę i często ubierał się w białą szatę, a na głowie nosił szlafmycę lub kapitańską czapkę. Kiedy odwiedzali go żołnierze z dywizji desantowo-szturmowej, zakładał czerwony beret, który otrzymał od nich w prezencie. Jego pokój przypominał muzeum, gdyż wypełniony był meblami, obrazami, miniaturami, makatami i innymi cennymi pamiątkami (Chwalba 2015c: *passim*).

Pomimo trudnego politycznie okresu Puśłowski w dalszym ciągu prowadził krakowski salon. Odwiedzali go przedstawiciele świata sztuki, artyści, sportowcy, dziennikarze. Bywali w nim jego studenci UJ i AGH czy też kadra wojskowa z 6 Dywizji Powietrznodesantowej w Krakowie. Dzięki pomocy rodziny przebywającej poza granicami Polski Puśłowski

dysponował markową kawą i rarytasami trudno dostępnymi w tamtych latach – ananasami i figami. Zawsze cieszył się z wizyt młodych ludzi, dzięki którym sam czuł się młodo. Przebywający w jego salonie goście słuchali jego wierszy, opowiadał im anegdoty ze swojego barwnego życia i uczył ich języków obcych (<https://dziennikpolski24.pl/barwno-zycie-hrabiego-franciszka/ar/3901535> dostęp: 3.05.2021). W okresie okupacji niemieckiej Pusłowski mieszkał w domu przy ulicy Kolejowej. Po wojnie władze skonfiskowały jego majątek w Czarkowach, ale pozostawiono mu willę w Krakowie. W 1953 r. przepisał posiadaną nieruchomość, księgozbiór oraz dzieła sztuki na rzecz UJ, gwarantując sobie możliwość mieszkania w pokoju z kuchnią (Zlot 2018: 105).

W bardzo podeszłym już wieku Pusłowski zachorował poważnie na półpasiec i od tego czasu nie podniósł się już z łóżka. Do końca jego dni towarzyszyła mu wszakże młodzież studencka i sportowcy, odwiedzali go liczni przyjaciele i rodzina. Zachował w tym okresie pogodę ducha, niespotykaną bystrość umysłu oraz doskonałą pamięć. Dni poświęcał na pisanie. W pierwszych dniach lipca 1968 r. poczuł, że jego chwile są policzone (<http://web.archive.org/web/20120110202617/>; <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje42/text32p.htm>, dostęp: 3.05.2021).

Wyczerpany chorobami i bezruchem ostatnich lat życia zmarł 8 lipca 1968 r. o godzinie pierwszej w nocy, w wieku 93 lat. Jego urodziny przypadły na ostatnią ćwierć wieku XIX, przeżył *belle epoque*, I wojnę światową, okres międzywojenny, II wojnę światową, stalinizację, polski Październik, okres gomułkowski, polski Marzec. Jego śmierć odnotowała krakowska prasa, radio i telewizja. Pochowany został w rodzinnym grobowcu w Starym Korczynie. Tuż przed śmiercią wyszeptał: „byłem gnębiony przeszłością i wstaję, świat znów się pięknym wydaje, świat zastarzały niech ginie, lecz nowa przyszłości mi świeci, nowa nadzieja staje” (Chwalba 2015: 238).

Zakończenie

Aparat bezpieczeństwa w Polsce Ludowej służył władzy komunistycznej do organizowania systemu represji. Został utworzony przez komunistów dla utrwalania zdobytej przez nich władzy. Organa bezpieczeństwa w Polsce, podobnie jak w innych krajach demokracji ludowej, których zasadniczym zadaniem była ochrona celów władzy komunistycznej, zostały zorganizowane na wzór i przy istotnym wsparciu ZSRR (Iwaneczko 2004: 9). Słusznie uważa prof. A. Paczkowski, iż podstawę działań organów bezpieczeństwa stanowiły tezy o „zaostrej się wal-

ce klasowej”. Panowało przekonanie, że za wszystkimi wydarzeniami postrzeganymi jako wrogie kryją się dobrze zamaskowane „ośrodki”, a wobec tego należy szukać „prawdziwych inspiratorów” (Paczkowski 1999: 52).

Hrabia Franciszek Xawery Pusłowski był jedną z wielu osób, które po 1945 r. znalazły się w orbicie zainteresowania UB. Zdaniem autora prezentowanego tekstu w dostępnych materiałach źródłowych wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa w związku z zainteresowaniem osobą Pusłowskiego trudno odnaleźć informacje wskazujące na jego rzekomą działalność szpiegowską lub inną wymierzoną w ustrój ówczesnej komunistycznej Polski. Jako ziemianin, były oficer armii Austro-Węgier, wojska polskiego po 1918 r., były dyplomata, człowiek obyty i bywały w świecie, znawca obcych języków, utrzymujący kontakty z cudzoziemcami, stał się w mniemaniu oficerów UB niejako automatycznie podatny na „prawdziwych inspiratorów”, zamaskowane „ośrodki” i spełniał kryteria absurdałnej teorii o „zastrzającej się walce klas”.

Dodatkowo postrzegany był jako osoba nietuzinkowa w ubiorze, stylu bycia i wypowiedzi. Jego światopogląd i oficjalne utożsamianie się z religią i Kościołem rzymskokatolickim były dodatkowymi argumentami dla UB, aby traktować go w kategorii „wroga ludu”. W istocie, pomimo krytycznego stosunku do komunizmu, był osobą dystansującą się od aktywnej działalności politycznej, preferującą zdecydowanie działalność społeczną. Bez wątplenia był postacią interesującą i wartą odnotowania na kartach historii.

Literatura

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział Kraków, 010/210, *Doniesienie agenturalne od informatora „Zawilski” z 28 VI 1946 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Wyciąg z doniesienia agenturalnego z 21 XII 1947 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Życiorys Franciszka Xawerego Pusłowskiego.*

AIPNOkr., 010/210, *Odpis listu do Pusłowskiego z 13 IX 1948 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Odpis listu do Franciszka Pusłowskiego z 26 XI 1948 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Charakterystyka sprawy krypt. „Truteń” z 5 XI 1949 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Pismo Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Katowicach z 23 VIII 1949 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Notatka służbowa od informatora „Poray” z 21 IX 1949 r.*

AIPNOkr., 010/210, *Notatka służbowa z 17 X 1950 r.*

AIPNOkr., 07/544, t. 3, *Wywiad w sprawie ob. Pusłowskiego Franciszka z 14 VI 1951 r.*

AIPNOkr., 07/544, t. 3, *Notatka z rozmowy z ob. Pusłowskim Franciszkiem z 20 X 1952 r.*

AIPNOkr., 00142, *Kartoteka ogólnoinformacyjna b. WUSW Kraków, Tarnów, Nowy Sącz.*

Opracowania

- Bocheńska K., 2016, *Zbiory Pusłowskich – początki formowania się zbioru*, „Opuscula Musealia”, nr 24.
- Caban W., Markowski B.M. (red.), 1993, *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, Kielce.
- Cichosz A., 2013, *Wielka wojna: w stulecie I wojny światowej*, „Bibliotheca Nostra. Śląski kwartalnik naukowy”, nr 4.
- Chwalba A., 2004, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1945–1989*, t. 6, Kraków.
- Chwalba A., 2005, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1939–1945*, t. 5, Kraków.
- Chwalba A. 2015, *Ostatni salon PRL. Rzecz o Franciszku Xawerym Pusłowskim*, Warszawa.
- Dawgiało J., 2002, *Ziemianie w dyplomacji polskiej okresu międzywojennego*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 9.
- Feduszka J., 2020, *Aktywność ziemian Lubelszczyzny na forum międzynarodowym na przykładzie Kazimierza Fudakowskiego i Maurycego Zamoyskiego*, „Dzieje Biurokracji”, t. XI.
- Friszke A., 2003, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa.
- Gałęziowski J. (oprac.), 2015, *Barbara Gołajewska-Chudzikiewicz, Świat, którego już nie ma*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, R. V.
- Gąsiorowski A., 2010, *Polityka niemiecka na ziemiach okupowanych [w:] Polski wiek XX*, t. II, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa.
- Greloff J. (oprac.), 2016, *Michał Szymon Karski. „Pamiętniki”*, Warszawa.
- Iwaneczko D., 2004, *UBP w Przemyślu 1944–1956*, Rzeszów.
- Jakubiak K., 2017, *Życie i wychowanie w rodzinach polskich w XIX i na początku XX wieku*, „Kultura – Przemiany – Edukacja”, t. V.
- Karolczak K., 2004, *Ziemiannin w mieście. Lwowskie siedziby arystokracji galicyjskiej*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 21. Studia Historica III”.
- Kita J., 2018, *Z dworu ziemiańskiego na uniwersytecką katedrę. Przyczynek do genezy inteligencji polskiej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej”, t. XIX.
- Koredczuk B., Koredczuk J., 2016, *Salony i zebrania naukowo-literackie prowadzone przez adwokatów warszawskich w drugiej połowie XIX w. – ich rola społeczna i kulturotwórcza*, „Studia Iuridica Lublinensia”, Vol. XXV.
- Kozyra W., 2018, *Stanisław Wojciechowski – minister spraw wewnętrznych Polski Odrodzonej (16 stycznia 1919 – 23 czerwca 1920)*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 25.
- Kwilecki A., 1998, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Warszawa.
- Marecki J., Musiał F. (red.), 2007, *Niezlomni. Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, Warszawa–Kraków 2007.
- Paczkowski A., 1999, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków.
- Przeniosło M., 2001, *Chłopi i ziemianie Królestwa Polskiego w latach I wojny światowej – stosunki wzajemne*, „Dzieje Najnowsze” R. XXXIII, nr 4.
- Złot I. 2018, *Katalogi i inwentarze księgozbioru Zygmunta Pusłowskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. LXVIII.
- Zybała A. 2017, *Wokół kultury umysłowej w Polsce – jej źródła i przejawy*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4.

Prasa

„Rzeczpospolita” z 15 X 1944 r.

Źródła internetowe

<https://dziennikpolski24.pl/barwne-zycie-hrabiego-franciszka/ar/3901535> (dostęp: 3.05. 2021).
<http://web.archive.org/web/20120110202617/http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje42/text32p.htm> (dostęp: 3.05.2021).

**Diplomat. Soldier. Writer. Count Franciszek Xawery Puśłowski
in the light of the documents of the communist apparatus of repression****Abstract**

Count Franciszek Xawery Puśłowski was born in France on June 16, 1875. He studied law, philosophy and art history. He was fluent in six languages. During World War I, he was arrested in Russia. As a result of efforts made by influential friends in 1918, he was released from captivity after the personal decision of Feliks Dzerzhinsky, the head of the Cheka. After the end of World War I, he participated in the Versailles peace conference. Until 1923, he served in the diplomatic corps. He was an opponent of Józef Piłsudski and his political camp. After being released from military and diplomatic service, he was active as a writer, publicist and social activist. He also led an intense social life. During World War II, he lived in Krakow. After the war, in 1945-1950, he was the vice-president of the Society of Friends of Fine Arts. He also worked as a sworn translator at the District Court in Krakow and as a lecturer at the AGH University of Science and Technology, the Jagiellonian University and the Krakow University of Technology. Despite the politically uncertain times, Puśłowski ran his salon in Kraków after 1945, where Kraków artists, journalists, sportsmen, soldiers and his students from Kraków universities used to visit. Count Puśłowski was famous for the fact that, thanks to his relatives living abroad, he had at his home excellent coffee and curiosities, rare for the post-war years, such as figs and pineapples. He remained under the interest of the communist security authorities, inter alia, due to international contacts and the art collection.

Key words: Gentry, count, diplomacy, soldier, surveillance